

ANTUN GUSTAV MATOŠ IZMEĐU ZAGREBA I BEOGRADA: KULTUROLOŠKI POGLED¹

IVICA ŽIŽIĆ

ivica.zizic@gmail.com

UDK 821.163.42.09Matoš, A. G.

008:82](497)“18/19“

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1/2026.

CC-BY 4.0

U radu se u kulturološkoj perspektivi obrađuje koncept grada/gradova Zagreba i Beograda u književnom opusu Antuna Gustava Matoša (1873.-1914.). Matoš se shvaća kao interkulturalist u svim vidovima svojega djelovanja; neprestano je poticao i izazivao interkulturalna pitanja između Srba i Hrvata, uključujući pitanje identiteta, razlika i mogućnosti dijaloga. U temeljnom odnosu interkulturalizma, Matoš je predstavljao, zastupao i tumačio kulture – hrvatsku i srpsku – što je interkulturalna komunikacija prvoga reda. Iz susreta i života u Beogradu, Parizu i Zagrebu nastaju njegove najoriginalnije misli koje djeluju poticajno u pogledu razmatranja razlika i sličnosti etničke, kulturne, religiozne, duhovne naravi, kao i o raspravi o stereotipovima i predrasuda. Matoš je u Beogradu boravio gotovo osam godina koje su ostavile snažan utjecaj na njegovu misao i djelo, osobito na zamisao

1 Članak je nastao u sklopu institucijskog projekta *Antun Gustav Matoš između Zagreba i Beograda: interkulturalne perspektive* Fundacije Antun Gustav Matoš iz Beograda. U radu se navode Matoševi tekstovi objavljeni u: *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša I-XX*, JAZU, Liber i Mladost, Zagreb, 1973. Nakon naslova navedenog teksta slijedi rimski broj i broj stranice s koje je citat preuzet.

političkoga Balkana kojem se u konačnici snažno protivio. U Matoševom diskursu posebno mjesto pripada kulturološkim slikama i kulturnim stereotipima Zagreba, kojem posvećuje posebnu pozornost upravo u kontrastnom odnosu prema Beogradu. Tema grada Zagreba/Beograda u interkulturalnoj perspektivi pojavljuje se kao prostor i kulturna činjenica uvijek povezana s tkivom nacionalnog identiteta i svih pitanja koje iz njega proizlaze. Percepcija identiteta u sklopu „totalnog fenomena“ grada pobuđuje najveći interes, budući da se dodiri kultura događaju upravo u urbanim kontekstima, te unatoč različitostima i predrasudama, mogu biti poticaj za bolje razumijevanje između ljudi i njihovih nasljeđa. Najzad, tema interkulturalnosti u perspektivi „konstrukcije drugoga“ i „naracije o sebi“, omogućuje stvaranje novih individualnih i društvenih vrijednosti, odnosno, stvara pretpostavke za novu kvalitetu dijaloga identiteta koji će biti iščitani duž analitičkih cjelina u ovom radu.

Ključne riječi: Antun Gustav Matoš, Zagreb, Beograd, urbana kultura, interkulturalizam flanerizam, kulturni stereotipi, nacionalni identitet.

UVOD

Slika grada u Matoševom književnom i kulturnom konceptu osebujna i u mnogim vidovima jedinstvena. Naime, urbano iskustvo u europskoj modernoj književnosti i kulturnoj kritici nije moglo zaobići Matoša, vječitog emigranta i putnika između Zagreba, Beograda, Pariza i tolikih drugih gradova i država gdje ga je njegova nemirna narav i sudbina doveli.² Iako su na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće na ovim stranama procesi urbanizacije bili spori, inspirativna ideja grada kao „modernog oblika postojanja“, u kojem se ogledaju raznovrsne vrijednosti i mnogostruki izazovi, pojavili su se već kod Augusta Šenoe. Zaviriti u „dušu grada“ u njegove poetizirane pejzaže, kao i u njegove mitove osnutka, u propitivanje tkiva njegova sadašnjeg postojanja, svagda se zbivalo u doticaju s *drugim* gradovima, točnije, *razlika* je bila kreativni poticaj mišljenju *vlastitoga*. Slika grada se tako sazdala na temelju dijalektičkih komparacija. Velika većina pisaca su, ponajviše zarana, poglavito preko školovanja, dolazila u doticaj s Pragom, Grazom, Bečom ili Parizom. Odatle, stjecajem okolnosti i iskustva, nastaje mišljenje grada ponajčešće preko usporedbi, ali i stereotipa, stvorenih ili naslijeđenih predrasuda kroz koje se iščitava trajna napetost između prošlosti i budućnosti, između tradicije i moderniteta, između *drugoga* i *istoga*. U jezgri svih sabranih pitanja nalazi se činjenica da „moderni gradovi“, a posebno „velegradovi“ korjenito mijenjaju ljude i rastaču njihove tradicionalne zajednice, nude novi poredak vrijednosti zasnovan na kapitalu, prestižu i statusu; gradovi razaraju sudbinsku povezanost čovjeka s rodnom grudom, stvarajući otuđenu formu života – tako, ukratko može biti sažeta ideja grada u modernoj literarnoj interpretaciji, sva idealizirano povezana s nostalgijom za povratkom na rodnu grud, tom prostoru nepatvorene sreće. Ipak, unatoč kritičnim primjedbama i širokim raspravama, grad u literarnoj imaginaciji posjeduje neotuđive visoke vrijednosti.³

Uplivom modernih vremena i njihovih ideala, povratak iskonskome je ostao na razini nostalgичne imaginacije: zamjenjuje ga sve snažnija, nova urbana osjećajnost koja se hrani spektakularnim sjajem napretka,

2 Usp. SAŠA D. ŠMULJA, „Poetika putovanja u djelu Antuna Gustava Matoša“, *Folia linguistica et litteraria: Journal of Language and Literary Studies*, 25 (2018.), 164-165.

3 O gradu u modernoj i suvremenoj hrvatskoj književnosti, kao i o sudbinskim biografskim ispreplitanjima urbanoga iskustva i književnoga stvaralaštva vidi: KREŠIMIR NEMEC, *Čitanje grada. Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*, Ljevak, Zagreb, 2010.

umjetnosti, intelekta i postignuća, susreta i kozmopolitskih događanja koje može ponuditi samo „visoka kultura“ rezervirana (vele)gradovima. Tako i gradovi prolaze kroz filter idealizacije: građanska društvenost, raskoš, sloboda, uljuđenost, nove tehnologije, otvorenost drugima i drugačijima izraz su novog životnog stila kakvog se ne nalazi ni u najdubljim kutcima idealiziranog sela. Šetanje po proplancima zamijenio je flanerizam – estetski motivirano lutalaštvo dokoličara kojemu grad postaje idealni prostor radosna motrenja života. Nadasve složena slika grada jasno očituje da se njegove dionice definiraju u stalnom procesu interkulturene razmjene i različitosti: priroda/umjetnost, zajednica/pojedinac, sreća/nesreća, izobilje/glad i tako nizom. *Razlika* je ona koja definira fenomen gradske civilizacije i samo kroz optiku razlike grad poprima svoja faktična i fiktivna obličja.

U određenim segmentima svojega pisanja, Matoš ističe *razliku*, odnosno, niz binarnih opreka koje vode prema obrisima urbanog iskustva. A one su u korijenu stereotipi koji, dakako, imaju svoj osnov u realnosti, ali se neizostavno hrane imaginacijom. Bez sumnje, u podlozi se svagda nalazi i etičko-vrijednosne prosudba, osobito kad je kritika uperena prema malograđanštini, desakralizaciji i dekadenciji, egzistencijalnoj ugroženosti i samoći koji moderni urbani prostori sa sobom nose.

Tematizacija urbanog *svijeta života*, koju je namrijela moderna, ostala je živim predmetom interesa sve do danas. Jer grad je u stalnom nastajanju i (nestajanju); grad je simbol metamorfoze suvremene kulture koja stalno pronalazi nova uporišta za novu aktualizaciju.⁴ Stoga se povratak Matoševu mišljenju grada/gradova, Zagreba i Beograda, čini neobično aktualnim u širem znanstvenom i znanstveno-popularnom diskursu. Naime, u njegovim literarnim i kulturološkim analizama pronalazimo pregršt ideja koji otkrivaju stare stigme i paradigme, kao i neprevladane opozicije, ali i potencijali za jedan posve drugačiji, interkulturalni dijalog tako bliskih a tako različitih – Hrvata i Srba – i njihovih nacionalnih simbola-gradova – Zagreba i Beograda.

4 Urbana i narativna konfiguracija međusobno se prožimaju, uvjetuju i u konačnici konstruiraju kako je sjajno pokazao Paul Ricoeur u „četiri teze“ sabrane u djelo: *Leggere la città. Quattro testi di Paul Ricoeur*, Castelvevchi, Roma, 2013. O daljnjim filozofskim, društvenim i kulturološkim perspektivama zapadnjačkoga grada vidi: MASSIMO CACCIARI, *La città*, Pazzini, Villa Verrucchio, 2009.; LEONARDO BENEVOLO, *La fine della città*, (Intervista a cura di F. Erbani), Laterza, Bari, 2011.; ASH AMIN – NIGEL THRIFT, *Cities. Reimagining the Urban*, Polity Press, Cambridge, 2002.

1. GRAD KAO UTOČIŠTE SLOBODE: BEOGRAD

Matošev susret sa Srbijom započinje 7. rujna 1896. pribjegništvom iz austro-ugarske vojske iz Petrovaradinske tvrđave. „Meni je kako emigrantu dala Srbija prvo utočište, spasila me, i tako što se ne zaboravlja nikada – piše Matoš – Ja ljubim Srbiju i Beograd gdje nađoh prekrasne prijatelje.“⁵ Na srpskoj obali Matoš pronalazi utočište koja će biti glavnim obilježjem njegova uspješnoga ali i burnoga života u „slobodnom Beogradu“.

„Antun Gustav Matoš najviše je doprinio hrvatsko-srpskim književnim, i ne samo književnim odnosima“ – s pravom ističe N. Prokić – On je jedan od onih čija je pojava još za života izrasla do simbola, bilo da je riječ o simbolu osobne slobode, boemskoga života, slobode mišljenja i stvaranja, ili simbolu domovinske ljubavi i hrvatstva.“⁶

Matoševa polivalentna politička, književna i društvena osobnost u tadašnjem šarolikom kulturnom krajoliku Srbije isprepletana je suštima suprotnostima. I upravo u tom okrilju nastaju prvi „kulturni stereotipi“ o gradovima istodobno iznikli iz neodoljive privlačnosti i neprevladane odbojnosti:

„Ubrzo sam zavolio taj stari Beograd, osjetio dotrajavanje njegovih tradicija, turskog nasljeđa, prodiranja novog u borbi sa starim, zavolio sam dušu toga grada. Nikada se ne bih, da i mogu, znao potpuno odužiti za onaj komadić srca, duše i slobode, za ono parče bratskog prijateljstva, što ga imah u Beogradu u krugu čestitih ljudi, najboljih u Srbiji, koji me bratski privinuše na grudi bez obzira na naše političke razlike. Otići iz Beograda u Zagreb, to je otići iz otadžbine u otadžbinu. Mi i Srbi smo kao oni jaganjci koji mogu da sisaju dvije majke. U Beogradu naučih biti Hrvat, kao Srbi što su svi bez razlike svi tvrde nacionalisti, i ja sam tek ovdje postao pravi pravaš. Srbija je meni dala utočišta, i tamo se navikao na bezgraničnu skoro slobodu, na slobodne gestove kakvih pojedinac ne smije kod nas ni slutiti. Bilo kako komu drago, mi i Srbi smo jedan narod! Moje srce kod te divne slave kuca od uzrujanosti.“⁷

Činilo se da je društvena i politička atmosfera u Srbiji povoljnija njegovom slobodarskom duhu: dobio je angažman u ansamblu kraljevskog

5 ANTUN GUSTAV MATOŠ, „Odgovor gosp. A. G. Matoša na upite *Novog vijeka*“, *Polemike I.*, XIII., 10.

6 NENAD PROKIĆ, „Matošev, pa zato i hrvatski Beograd“, u: *Obnovljeni život*, 1 (2022.), 77, str. 124.

7 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Dva grada*, XV., str. 235.

kazališta kao čelist, a djelovao je i kao novinar i pisac. I njegov identitet – Bunjevac podrijetlom, Srijemac rodom, Zagrepčanin odgojem – govori o polivalentnoj osobnosti koja se ne da smjestiti u zadane okvire. Čak niti političko uvjerenje – na tragu Ante Starčevića – nije uvijek bilo kontinuirano. Kod Matoša je kontinuitet čista nepoznanica, sve se zbiva i mijenja u nemirnoj dramatici, nerijetko u silovitim zaokretima.

Matoš je u Beogradu ostao tri godine, a onda ga je životni put poveo 1899. u Pariz. No, kad je morao otići iz Beograda pod stalnim napadima, stvarajući sam sebi neprijatelje u ime posvemašnje ljubavi prema istini, polemični i ozlojeđeni Matoš je dao i drugi sud o Srbima i Srbiji:

„Orijent mi se gadi. I ta srpska lažna glorijska reprezentanata slobodnih misli. Sada mi nije čudo, što postoji između Srpstva i Hrvatsva tako grozan konflikt, kada sam se zaista uvjerio da nas sa Srbima veže samo – jezik. I karakterom se Hrvat i Srbin vrlo razlikuju. Čamili su pod Turčinom donedavno, pa su postali prevejani i podmukli. Prvi ljudi u Srbiji, brate moj, šuruju sa hajducima, a žandari i potajnici su njihovi jataci! Činovništvo grozno robi i krade, jer misli: e kad dođe druga partija na vladu, bacit će nas na kaldrmu.“⁸

I na povratku iz Pariza u Beograd, njegova se slika srpskog orijentalizma nije nimalo izmijenila. Štoviše, ona sve više poprima oblik političkog pitanja, a kritika „niske kulture“ – „malograđanštine“ – posve je razumljiva „nakon divljenja Parizu – gradu svjetlosti. No, beogradska kulturna sredina koja je prigrlila vojnog bjegunca, omogućivši mu slobodu i prostor kreativnosti – jer u Beogradu je Matoš postao pisac – unatoč svemu ostala je kao uspomena „više slatka nego gorka“.⁹ Jer Matoša je u osnovi u Srbiju, prema njegovom vlastitom iskazu, dovela „želja za osobnom slobodom“.¹⁰ Njegova afirmacija u beogradskim listovima i časopisima, u umjetničkim i društvenim krugovima, ali i naknadno „zatvaranje svih vrata“, dakle, osobna sudbina, uvjetovali su formiranje kulturne ideje gradova/nacija i s njima povezanih povijesnih i civilizacijskih fenomena, koji se mogu objediniti konceptom *balkanizma*.

U nizu spisa iz beogradskog razdoblja kristalizira se mozaik Matoševa kulturnog koncepta balkanizma u kojem se iščitava geografsko, mentalitetno, kulturno i političko *drugo* te ujedno prepoznaje *isto*, a sve

8 Ibid., str. 235.

9 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Dojmovi/Ogledi*, III., 82; Usp. D. Jelčić, *Matoš*, Globus, Zagreb, 1984., str. 150.

10 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Vidici i putovi/Naši ljudi i krajevi*, IV., str. 261.

isprepleteno kontrastnim slikama Zapada i Europe, odnosno, Zagreba i Hrvatske. Taj postupak zapravo obilježava cjelokupno Matoševo pisanje o Zagrebu i Beogradu: iskričave usporedbe se kreću u širokom luku: od arhitekture i urbanizma do kulturnih, mentalitetnih i svjetonazorskih sličnosti i različitosti, no uvijek obilježene dihotomijom Istoka i Zapada.

Predodžbe o Beogradu, gotovo sve redom, povezane su s metonimijom Balkana. U njegovoj kulturološkoj imaginaciji, često ideološko obojenom, balkanističke slike se uvijek poigravaju na duhovit i ironičan način. Srbija je za Matoša „vrsta seljačkog vrlo demokratskog Rima s kulturom novih balkanskih Atena u Beogradu“¹¹. Stvarajući oštre balkanističke kulturne stereotipe (od kojih su mnogi vidljivo u opticaju sve do danas), Matoševe zamjedbe nisu isključivo crno-bijele, kao što ćemo razmotriti u nastavku, oduševljenje i divljenje miješaju se sa sve snažnijim otrovima političkih strujanja s kojima se Matoš nesmiljeno sukobljava, a sve to rezultira nedefiniranim konačnim stavovima. Kulturološke usporedbe neizostavno su obojane sve snažnijim političkim tonovima. Matoš je, u konačnici, antibalkanist, a Beograd razumije i prihvaća gotovo u svim oblicima, osim u onim političkim, iako njegove ironične i duhovite primjedbe daju ostavljaju dojam stigmatizacije Beograda kao simbola *balkanskog drugog*.¹²

2. U PARIZU – „GRADU SVJETLOSTI“

Zaokupljenost simboličkim imaginarijem gradova i njegovom interpretacijom igra važnu ulogu u Matoševoj književnoj i kulturološkoj interpretaciji. Riječ je o svojevrsnom *imaginaire social* koju Matoš prvotno i ponajbolje razvija u svojem pariškom razdoblju. Možda je upravo Pariz ključ njegove urbane antropologije. Taj odlazak u *potpuno drugo*, u *zapadno drugo* još će bolje osvijetliti drugost između Zagreba i Beograda. Stoga je upravo kratki pohod Parizu ključan u razumijevanju

11 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *O srpskoj književnosti*, VIII., str. 323.

12 „Matoševi *drugi* u punom smislu ovog imagološkog (i ne samo imagološkog) pojma bili su, intenzivno i dramatično, na prvom mjestu sami Srbi. Posmatrao ih je u svjetlu alteriteta i kontrastne stereotipizacije, koja je bila jednako kulturološka koliko i ideološka. Istovremena upotreba imagama i ideologema u kulturnoj interakciji sa Srbima dovela je do toga da iz pera istoga autora poteknu i one lijepe i tople bilješke, ali i one negativne verbalizacije, proistekle iz njegove „antipatije prema Srbadiji“: SAŠA D. ŠMULJA, „Poetika putovanja u djelu Antuna Gustava Matoša“, str. 168.

odnosa Zagreba i Beograda. Taj doticaj s iznimnom urbanom sredinom ponovno će biti obilježen dvojakim iskustvima: nelagodnom, odbojnošću, strahom, samoćom ali i afirmativnim slikama, divljenjem i užitkom u Parizu, „gradu svjetlosti“. Stereotipi će se vrlo brzo uspostaviti i reflektirati na Zagreb i Beograd, a kozmopolitski Pariz ostavit će neizbrisiv trag u Matošu i tolikim drugim piscima i umjetnicima, jer Pariz „poljepšuje sve – pa i ono što se nekima čini nelijepo: industriju“.¹³

Postoji prisna veza između estetskog i urbanog iskustva. Ona je nadasve kod Matoša prisutna. Grad je tkivo, duh misli koja se nadahnjuje njegovim simboličkim prizorima. Pariz istovremeno preobražava Matoša ali ga i otkriva kao pisca u njegovim najdubljim potencijalima. U Parizu će nastati njegova najznačajnija djela. Njegova osobna sudbina, sabrana u sjećanje i njihovo upisivanje u urbani prostor, uroditi će plodom osebujna mišljenja grada. Upravo u tuđini, ideja grada postaje jasnija u svim svojim slojevima i nijansama. U susretu s „idealnim“ postaju jasnije konture „balkanskog“ Beograda i „zapadnjačkog“ Zagreba.

Pariz je za Matoša „estetski objekt“, zapravo, „subjekt“ koji personificira sva njegova nadanja i čežnje. Za Matoša je Pariz „nešto živo, organsko – ličnost, najveća ličnost današnjeg svijeta“.¹⁴ To je grad koji osvjetljuje sva nadanja čovjeka u hodu prema smislu vlastitoga življenja i stvaranja. U Parizu Matoš je „kod kuće“ u čije je krilo pao kao dokoličar, šetač-flaner koji uživa u kaotičnoj estetici ulice, daleko od prašnjave, sive balkanske provincije.¹⁵ Industrijski grad, a istovremeno grad „visoke kulture“, Pariz je vrelo neiscrpna nadahnuća: njega nije moguće posvema asimilirati, već tek djelomično okušati. Matoš se upisuje među tolike druge umjetnike, pisce, obične ljude koji su u svojim flanerističkim avanturama upijali neugasiva svjetla Pariza.¹⁶ Pariški bulevari na neki način postali su mjesto „prijelaza“ u društveno vrenje, u *duh grada*.¹⁷

13 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Dojmovi/Ogledi III.*, str. 123.

14 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Feljtoni, impresije, članci, XV.*, str. 81.

15 Matoš „flaneriju“ definira u estetskom ključu: „I flanerija je riječ nepredvidljiva poput svih koje označuju viša, rafinovana uživanja. Riječ šetati znači u narodnoj našoj pjesmi nešto ukočeno, gospodsko, dok je flanimanje zabava bezbrižna, ležerna, rekli bi demokratska. Šetalac ima cilj, zna kamo i zašto ide; šetanje je kretanje obično higijensko, utilitaristično, dok je *flaneur* umjetnik, svrha mu je flanimanje – l’art pur l’art. Vodi ga slučaj, avantura, poezija, On je pustolov, posmatrač, humorista, filozof. Pravi *flaneur* doživljava na najmanjem putu najviše senzacija.“ ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Pjesme/Pečalba, V.*, str. 202-203.

16 Usp. GIAMPAOLO NUVOLATI, *Lo sguardo vagabondo. Il flaneur e la città da Baudelaire ai postmoderni*, Il Mulino, Bologna, 2006.

17 Usp. FRANCESCO LENZINI, *Riti urbani. Spazi di rappresentazione sociale*, Quodlibet, Macerata, 2017., str. 74-75.

Kulturna scena Pariza jedinstvena je, neiscrpna, njezini estetski resursi opčinjavaju, zasljepljuju nakon gledanja u balkansko sivilo. Flanerija-šetalaštvo pariškim uličnim bespućima za Matoša je polazište za konstrukciju brojnih kulturnih reprezentacija: od onih koji prikazuju bijedu, samoću, otuđenost velegrada pa sve do njihovih suprotnosti. Matoš će reći da je „srećniji u Parizu gladan no sit u Zagrebu“.¹⁸ Za njega je Francuska „domovina našega duha“.¹⁹

Matoševo divljenje kozmopolitskom Parizu je opet artikulirano u kontrastu, u egzistencijalnim alternativama koje obilježavaju taj krajnje estetizirani „novi život“ u posve drugačijem svijetu: „kao poezija onog višeg nevezanog, slobodnog do krajnosti individualističkog umjetničkog života koji je u maloj kukavnoj, siromašnoj i servilnoj, antikulturnoj i skućenoj našoj domovini neostvariv i neizvediv“.²⁰ Ipak, „grad svjetlosti“ ima svoje ontološke tmine, svoje zamorne tjeskobe u prvom redu u obliku gladi i neimaštine, nasilja opskurnih kvartova u kojima je zbog bio primoran prebivati. Dekadencija, moralna erozija, očaj su sablasna lica velegrada koje jasno pokazuje i određuje status pojedinca i prisiljava ga da se zagleda u svoje vlastite sjene. Pariz reflektivno djeluje na introspekciju, retrospekciju, zagledavanje u svoje bezdani. Osvajanje velegrada vrlo brzo se pretvara u intimno putovanje krajolicima vlastita bića i vlastite neizvjesnosti. Hodanje postaje „velika svečanost mističnog sjedinjenja“ s gradom, a ponajviše sa samim sobom.²¹

Također, i onaj estetski moment, koji ispunjava njega realna i imaginarna putovanja, i kojemu pridaje toliku važnost, rezultira obilježen ambivalencijama: estetika ružnoće neizostavna je opaska. Tako Eiffelov toranj naziva „željeznim usklikom“, a pariške dimnjake „dlake na dugo neobrijanom licu“.²² Pored toga, u impresionističkom doživljaju „divski Pariz“ je prikazan kao zadimljen: „krajevi miješaju i prelaze u modruljasti dim, sivu maglu, mrki oblak“, a tornjevi Notre Dame „dva mrka tornja kao dvije molitvene ruke“.²³ Sakralnost, koja je sastavni dio povijesti svakog

18 (XV, str. 153)

19 Usp. ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Pjesme/Pečalba*, V., str. 164. Usp. GORAN GALIĆ, „Flanerizam u feljtonima A. G. Matoša“, u: *Riječi. Časopis za književnost, kulturu i znanost Matice hrvatske Sisak*, 4 (2013.), str. 44-54.

20 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Theatralia/O glazbi*, X., str. 305.

21 Usp. FREDERIC GRIS, *Filozofija hodanja*, VBZ, Zagreb, 2021., str. 138.

22 Usp. ZORAN KRAVAR – DUBRAVKA ORAIĆ-TOLIĆ, *Lirika i proza Antuna Gustava Matoša*, Školska knjiga, Zagreb, 1976., 83-84.

23 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Dojmovi/Ogledi*, III., str. 172-173.

grada, prestaje biti središte, sasvim se povlači u tihi molitvenu gestu. Profanost, posredovana idealom industrije i napretka, uzima maha. Prevladavaju sumorne slike dehumaniziranog industrijskog krajolika koje stvaraju kontrast s poetiziranim krajolicima rodnoga kraja, ušćuvanima samo u fragmentima sjećanja na neku davnu potonulu društvenu sreću.

Očaranost i rezignacija miješaju se u dinamičnim slikovitim opisima grada koji u stvarnosti kazuju raspetu sudbinu prognanika koji kroči kroz prostor/vrijeme te u svojim imaginarnim vizijama otkriva mnogostruka lica vrtloga urbanoga stanja, odnosno, grad otkriva nova lica njegove sudbine. Zagledavanje u oniričke vrleti duha koje grad simbolički uprizoruje u svojim modernističkim mitovima te posljedično dohvatiti idilu njegovih vrijednosti nikada dosanjanih niti dohvaćenih, postupak je koji obilježava cjelokupno Matoševo književno stvaralaštvo u Parizu.

3. GRAD KAO POVRATAK: ZAGREB

Godine 1908. Matoš se, amnestiran carskim pomilovanjem, definitivno vraća u Zagreb. U feljtonu *Zagreb i Zagrebi* piše kako je čeznuo „kao Hrvat za Hrvatskom, kao vojnik za civilom kao uznik za slobodom“.²⁴ No, spram raskoši i sjena Pariza, Zagreb mu izgleda posve provincijalan i marginalan, zapravo, grad koji utjelovljuje svu nelagodu dosade:

„Zagreb nije ni selo, a nije velegrad, pa je zbog toga tako dosadan te se tu ljudi iz dugočasice čak ubijaju. Taedium vitae, moeror Zagrabienensis, spleen zagrebački, naročito kad zaintače vječna ta zvona, kod dosade i novine u kafani, pa se bulji na ulicu u kišu i u ista poznata lica na kojima čitaš vječno jedno te isto s prekrasnom nadom da ćeš se i na Mirogoju u njihovom društvu jamačno dosađivati“.²⁵

Spori ritmovi urbanog života Zagreba ne zadovoljavaju strasne Matoševe potrebe. Poradi toga, nove destinacije Matoševa flanerizma su idilični „hrvatski krajevi“: Samobor, Lobar, Odra, Okić, Turopolje, Sušak... odakle se nekim začudnim literalno-kulturološkim dionicama ponovno iznalaze veliki gradovi: Zagreb, Pariz, Beograd. Periferije uronjene u čistu prirodu tako postaju iznimno mjesto odakle se pruža dublji pogled na *urbano drugo*.

24 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Pjesme/Pečalba*, V., str. 175

25 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Vidici i putovi/Naši ljudi i krajevi*, IV., str. 175.

U Matoševu književnom opusu Zagreb zauzima središnju ulogu. Zagreb je metonimija Hrvatske općenito, simbol domovine i nacije i svih njezinih tradicijskih i kulturno-povijesnih vrijednosti. Zagreb sabire sve silnice hrvatskoga bića. No, pri povratku u Zagreb Matoš je grad doživio kao „novi“ „pomalo tuđinski, trgovački, dosta barbarski, grad kafana i kinematografa, tramvaja i ukasaranjenih kuća“.²⁶

No retrospektivno rasplitanje svoje osobne životne povijesti najprije u Beogradu a potom u Parizu, stvorilo je novu sintezu iskazanu u feljtonu *Dva grada* (1910.). Naime, Zagreb i Beograd duboko su ocrtali Matošev identitet: u Beogradu je našao „bezgraničnu slobodu“ (), ali i „različita politička uvjerenja“ – veli da je u Beogradu „naučio biti Hrvat“.²⁷

„Kako je Zagreb vidljiv naše, a Beograd srpske inteligencije, politike i društvenog života, naša plemenska sličnost i – još više – razlike! – najvidljivija je u životu i spoljašnosti ta dva glavna grada. Ja poznam ovaj kao i onaj, nalazeći u jednom baš ono čime oskudijeva drugi“.²⁸ No, koje su to „sličnosti“ i još više „razlike“? Prve se tiču mjesne kulture – one „visoke“ kao i one „obične“: položaj, izgled, parkovi, stanovanje, promet, hrana, piće, cijene, moda, ali i knjižare, glazbeni život, kazalište, rodni odnosi.

Matoš donosi čitav katalog kulturnih obrazaca kojima se nijansiraju identiteti gradova:

“Zagreb ima lijepe kuće i stanove, Beograd ih nema, barem ne u tolikoj mjeri. Beograd ima električni tramvaj – Zagreb ga nema. Zagreb ima dosta lijepih javnih sala za koncerte i javne produkcije, Beograd ih nema. U Beogradu je meso jeftino, u Zagrebu skupo. (...) U Beogradu ima žena premalo, u Zagrebu odviše. (...) Beograd ima ljepši položaj, Zagreb – okolicu. Tamo se više pije crna kafa, ovdje vino. Tamo su odijela skupa, kod nas mnogo jeftinija. (...) Beograd ima više slobode, manje poezije od Zagreba. Trgovački grad tipa još orijentalnog, sa svom banalnom prozom trgovine bez moderne poezije velikog industrijalizma. Dok Zagreb vrvi krasnim šetalištima i parkovima najrazličitijeg tipa (...), Topčider nije sluga Tuškancu, a nekmoli Maksimiru”.²⁹

Kulturna usporedba dvaju nacionalnih metropola seže u dublje sfere političkog i kulturnog života.

26 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Pjesme/Pečalba*, V., str. 232.

27 ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Feljtoni, impresije članci*, XV., str. 235

28 Ibid, str. 232.

29 Ibid., str. 232–233.

„Beograd ima domaću dinastiju, Zagreb rijetko kad ima domaćeg bana. U Zagrebu se govori njemački, u Beogradu više francuski. Zagreb ima Jugoslavensku, Beograd – (...) – ima Srpsku akademiju. (...) Tamo su i Rumunji i Srbi, tu su i pravoslavni Nehrvtati. (...) Zagreb je – birokracija, Beograd je sve prije nego birokracija. Tu je Zapad sa svim političkim zaostalostima Istoka, tamo je Istok sa svim demokratskim orgijama Zapada. Tamo radi Narodna Skupština u staji, a ovdje debatira Sabor u kokošinjcu. Beograd je golemo selo sa prijestoljem i važnošću u međunarodnoj politici, a Zagreb je stari grad bez zaslužene važnosti u monarhijskoj politici, nemajući ni toliko europske cijene kao Cetinje. (...) Zato ćete naći u Beogradu uz salon pariskog finog ukusa opanak i plebejstvo (...) Činjenica je da mi sa našim neznatnim, u Pešti „ošamarenim“, prikraćenim financijama (...) imamo neke kulturne institucije kojih nema bogati, trgovački Beograd, prijestolnica slobodne i bogate zemlje, i da je prosječni ton našeg zagrebačkog društvenog života unatoč balkaniziranju naše štampe i najnovije politike ipak na višem stupnju. Mi imamo bolje činovnike, oni – bolje političare. Mi imamo odviše, oni premalo autoriteta. Oni imaju odviše, mi premalo slobode.“³⁰

Već na prvi pogled vidljivo je da se radi o određenoj kulturološkoj shemi koja se formira oko „predrasuda“, odnosno, „stereotipa“, ali svakako ima svoje uporište u povijesno-političkoj stvarnosti. Matoševo iščitavanje *drugosti* i *različitosti* zasigurno ne treba tumačiti u smislu podsticanja na netrpeljivost. Matoš je podjednako doma i u Zagrebu i u Beogradu. On je u srži „antibaklanist“, ali samo i isključivo u političkom smislu koji je već tada bio opterećen nacionalističkim predrasudama kojima se ni on nije mogao oduprijeti. Ironično i duhovito on progovara mentalitetu iz kojega Hrvatska i Zagreb nisu izuzeti, iako im daje određenu prednost obzirom na blizinu „Zapadu“.³¹

Zagreb

kultura
tradicija
civilizacija
Pariz
Zapad

Beograd

politika
plebejstvo
iskon
„opanak“
Istok

30 Ibid., str- 233-234.

31 Usp. DUBRAVKA ORAIĆ-TOLIĆ, „Beograd – Matošev stvarni i zamišljeni Balkan“, u: *Kolo: časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu*, 33 (2023.) 4, str. 99.

birokracija	sloboda
aristokracija	demokracija
žene	muškarci
ljepota	energija
idealizam	realizam
umjetnost	novinarstvo
poezija	proza

Konstrukcija *drugoga* kod Matoša se stalno tvori putem neprekidnog kontrastiranja, usložnjavanja, komparacije. Matoševa sugestija, često protkana iskričavom duhovitošću, smjera osvijetliti karakteristike hrvatskog i srpskog čovjeka, odnosno, njihovih metonimija – glavnih gradova u kojima se oni simbolički reflektiraju, posebno po svojim kulturološkim vlastitostima i identitetima. Na istom tragu nalažu se i drugi antropološki i kulturološki obrasci koji se slažu u jedinstvenu antitetičku mapu³²:

Hrvatska

tu
gaće
premalo slobode
žandari
pune crkve
plemstvo
umjetnost (moderna)
čestiti ljudi
komfor, stara kultura
mi
siromašni plemenitaši
jezuite
precjenjujemo Srbe
slabi trgovci
socijalni
naše žene od ljubavi
idealisti
značajni političari
vrsni umjetnici

Srbija

tamo
turovi
previše slobode
hajduci
prazne crkve
bez plemstva
umjetnost (tradicionalna)
ubijanje i zločini
blagostanje, novac
oni
bogati seljaci
bizantinci
podcjenjuju Hrvate
izvršni trgovci
socijalisti
njihove žene od dužnosti
realisti
vješti narodni političari
bolji novinari i kritičari

32 Usp. ANTUN GUSTAV MATOŠ, *Vidici i putovi/Naši ljudi i krajevi*, IV., str. 88-89.

narodni
Srbiju ne smatramo Hrvatskom
mi – sretniji

narodski
Hrvatsku često smatraju srpskom
oni – slobodniji

O svakom se od pojedinih segmenata dade ispusti niz poglavlja bogate Matoševe kulturne analize i kritike, duboko povezane s egzistencijalnim alternativama koje je osobno proživljavao, ali u svakom od njih se uočava neraskidiva povezanost – *complexio oppositorum* – gradova i ljudi koji se neprestano odbijaju i neodoljivo privlače, uzajamno se zrcale i osvjetljuju. Tema grada sadrži bogate potencijale pri analizi kulturnih fenomena ne samo iz književne perspektive. Čitanje gradova kod Matoša predstavlja svojevrsnu avanturu koja poziva na iskorak iz vlastitog da bi se susrelo drugoga. Takva praksa pretvara grad u simboličko mjesto: mjesto traganja za korijenima, pripadanjem, identitetom. Imaginarij grada oblikuje osobni identitet te povezujući raznolikim asocijacijama u jednu mozaičnu strukturu koja predstavlja grad kao mjesto u kojem se upisuje dinamika jednog sasvim osbjunoga životnog hoda Antuna Gustava Matoša.

ZAKLJUČAK

Matoš je ustrajan mislilac gradova, živih sustava odnosa, slika i predstava, a ne skup zgrada i tehnologija; Matoš misli grad kroz njegove bezbrojne simboličke, nacionalne i identitetske potencijale. On, u svojim esejima, opisujući „tvori“ gradove: tekstura gradova u znaku je tvorbe mnoštva događaja koji su ispreli njegovu osobnu povijest, ali i povijest Srba i Hrvata. U njegovoj književnoj imaginaciji grad je vječna tema, neiscrpna i nikada do kraja ispričana. Ta se tema zapravo stalno konstruira kroz pripovijedanje i traganje za sobom.³³ Kao takva složena, polivalentna i otvorena, ona ostaje predmet i nadahnuće za njegove čitatelje i interprete. Jer u stvarnosti, grad je najsuptilnija metafora koja sabire interkulturnu ideju u čitavoj njezinoj dinamici i opsegu.

33 Tema grada kod Matoša na poseban je način aktualizirala pitanje identiteta, njegovih tvorbi i preobrazbi koji se oblikuje u susretu s drugim i u naraciji o sebi. „Suvremene kulturne i naratološke teorije uče nas da se naši identiteti ne nalaze u nama. Identitet je, po jednoj argumentaciji, relacijska kategorija pa se i ne krije *unutar* osobe nego u odnosu između te osobe i drugih (dakle, u *razlici*). Druga argumentacija afirmira tezu da identitet nije u nama zato što on postoji samo kao *priča*, dakle narativ.“ KREŠIMIR NEMEC, *Čitanje grada*, str. 217.

Suvremene transformacije Zagreba i Beograda, čini se, brže su od njegovih mislioca i njihovih imaginarnih i stvarnih putešestvija, dok politički takmaci i nacionalistički narativi drže korak s vremenom. *Razlike*, ta trnovita tema polemika, kritika i politika na kojima se često gradi ideja vlastite nacije, zacijelo nikada neće iščeznuti. No, njezin povratak u intelektualne krugove – književnika, filozofa, teologa i svih drugih koji se usuđuju misliti i mišljenjem preobražavati stvarnost – može promijeniti sadašnje tokove te unatoč razilaženjima, štoviše trvenjima, otvoriti neke druge puteve dijaloga. Osobito kritika nacionalnih mitova i stereotipa, isprazna patetična patriotska tradicija, kao i neizostavni klerikalizam kao posljednji iskaz nemoći religijskih autoriteta, samo su neka područja u koje mogu zaći samo veoma hrabri pisci i odvažni intelektualci. Matoš u tome zasigurno prednjači, iako je vremenski daleko od nas. U susretu s *drugim* on ukazuje na realnu mogućnost interkulturalnosti. Taj proces, koji se događa upravo u urbanom sustavu, započinje jednostavnim hodom – flanerizmom koji omogućuje ne samo bliskost s prostorom nego i društvenu bliskost, ulaženje u složenu kulturnu fizionomiju *drugoga*. Stoga, na tragu Matoša, valjalo bi ponovno proći kroz kulturnu mapu Zagreba i Beograda i upoznati njihov *duh*, a on se svagda kazuje znakovljem/kodovima, urbanim izvedbama i praksama koji stoje otvoreno njihovu promatraču da prepozna ono *drugo*, ali i da nađe *isto*, zapravo da refleksivno preispita i definira vlastiti identitet, kao i da oblikuje svoj odnos s tom drugošću koja mu dolazi ususret i mijenja ga. Jer identitet nesposoban susresti drugoga, pretvara se u iracionalne narative, huškačke polarizacije, koje su i Srbi i Hrvati proživljavali gotovo čitavo jedno dugo i bolno stoljeće.

SUMMARY

ANTUN GUSTAV MATOŠ BETWEEN ZAGREB AND BELGRADE: A CULTURAL PERSPECTIVE

This paper examines, from a cultural perspective, the concept of the cities of Zagreb and Belgrade in the literary oeuvre of Antun Gustav Matoš (1873–1914). Matoš is understood as an interculturalist in all aspects of his work; he constantly encouraged and provoked intercultural questions between Serbs and Croats, including issues of identity, differences and the possibility of dialogue. In the fundamental relationship of interculturalism, Matoš represented, promoted and interpreted cultures – Croatian and Serbian – which constitutes intercultural communication of the first order. From his encounters and life in Belgrade, Paris and Zagreb, his most original thoughts emerged, which serve as a stimulus for considering differences and similarities of an ethnic, cultural, religious and spiritual nature, as well as for the debate on stereotypes and prejudice. Matoš lived in Belgrade for almost eight years, a period which had a profound influence on his thought and work, particularly on his imagination of a political Balkan region which he ultimately strongly opposed. In Matoš's discourse, a special place is given to the cultural images and stereotypes of Zagreb, to which he devotes particular attention in contrast to Belgrade. The theme of Zagreb/Belgrade in an intercultural perspective emerges as a space and cultural fact, always connected to the fabric of national identity and all the questions that arise from it. The perception of identity within the "total phenomenon" of the city is of the greatest interest, as encounters between cultures occur precisely in urban contexts and, despite differences and prejudices, can be a catalyst for a better understanding between people and their heritage. Finally, the theme of interculturality, in the perspective of the "construction of the other" and the "narrative of the self", enables the creation of new individual and social values; in other words, it creates the prerequisites for a new quality of identity dialogue, which will be examined throughout the analytical sections of this paper.

Keywords: Antun Gustav Matoš, Zagreb, Belgrade, urban culture, interculturalism, flânerie, cultural stereotypes, national identity.